

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАНОВТЫҢ ҰЛТТЫҚ МҮДДЕ ТҰРҒЫСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ИДЕЯЛАРЫ

Сәрсембин Үмбетқан Қуандықұлы¹

¹Философия ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университетінің Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан, Ақтөбе қ., e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Түйіндеме. Мақалада XX ғасырдың басында өмір сүрген қазақтың көрнекті тұлғаларының бірі, Алаш зиялысы Әлихан Бөкейхановтың ұлттық мүдде тұрғысындағы қызметтері, әлеуметтік философиялық идеялары зерделенген. Әлихан Бөкейханов саналы ғұмырында болашаққа ұлтқа қызмет ету ісінің үлгісін қалдырған тұлға. Оның ұлттық мүдде тұрғысында көтерген мәселелері, шығармалары бүгінгі қоғам үшін де құнды мұра болып табылады. Философия тарихында ұлттық интеллигенцияға қатысты философтардың тұжырымы негізінде қарайтын болсақ, өткен ғасыр басында қазақ мәдениетінің тарихи кеңістігінде ерекше орын алатын Алаш зиялыларының тұлғасы нағыз ұлт интеллектуалдарының болмысына тән құндылықтарды иеленгенін көрсетеді. Олар философияны, тарихы, заңды басқа да ғылыми салаларын терең білген. Соның нәтижесінде қазақ қоғамының болашақ дамуына қатысты еңбектер жазған. Мақалада Алаш зиялыларының, соның ішінде Әлихан Бөкейхановтың ұлттық мүдде тұрғысындағы қызметтері қарастырылған.

Кілт сөздер. Алаш, Алашорда, Алаш зиялылары, Әлихан Бөкейханов, ұлттық мүдде, ұлтқа қызмет ету.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ АЛИХАНА БУКЕЙХАНОВА В КОНТЕКСТЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ

Сарсембин Умбеткан Куандыкович¹

¹Кандидат философских наук, заведующий кафедрой Ассамблеи народа Казахстана и социально-политических дисциплин Актюбинского университета имени К. Жубанова, Казахстан, г. Актобе, e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Аннотация. В статье изучены функции, социально-философские идеи одного из выдающихся казахских деятелей, Алашского интеллектуала Алихана Бөкейханова, жившего в начале XX века в контексте национальных интересов. Алихан Бөкейханов за свою сознательную жизнь оставил пример служения нации будущему. Вопросы, работы, поднятые им в контексте национальных

интересов, являются ценным наследием в современном обществе. Если смотреть на историю философии на основе высказываний философов, относящихся к национальной интеллигенции, то это говорит о том, что в начале прошлого века личность алашской интеллигенции, занимающей особое место в историческом пространстве казахской культуры, обладала ценностями, присущими реалиям интеллектуалов нации. Они глубоко изучали философию, историю, другие научные области права. В результате он написал труды, касающиеся будущего развития казахского общества. В статье рассматривается деятельность алашской интеллигенции, в том числе Алихана Бокейханова, в контексте национальных интересов.

Ключевые слова: Алаш, Алашорда, алашская интеллигенция, Алихан Бокейханов, национальные интересы, служение нации.

IRSTI 03.20

SOCIAL AND PHILOSOPHICAL IDEAS OF ALIKHAN BUKEIKHANOV IN THE CONTEXT OF NATIONAL INTERESTS

Sarsembin Umbetkan Kuandykuly¹

¹Candidate of philosophical Sciences, head of the Department of Aktobe Regional University named after K. Zhubanov. Kazakhstan, Aktobe, e-mail: Sarsembin82@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0002-5571-7944>

Abstract. The article examines the functions, socio-philosophical ideas of one of the outstanding Kazakh figures, Alash intellectual Alikhan Bokeikhanov, who lived in the early twentieth century in the context of national interests. During his adult life, Alikhan Bokeikhanov left an example of serving the nation for the future. The issues and works he raised in the context of national interests are a valuable legacy in modern society. If we look at the history of philosophy based on the statements of philosophers belonging to the national intelligentsia, this suggests that at the beginning of the last century, the personality of the Alash intelligentsia, which occupies a special place in the historical space of Kazakh culture, possessed values inherent in the realities of the nation's intellectuals. They studied philosophy, history, and other scientific fields of law in depth. As a result, he wrote works on the future development of Kazakh society. The article examines the activities of the Alash intelligentsia, including Alikhan Bokeikhanov, in the context of national interests.

Keywords: Alash, Alashorda, Alash intelligentsia, Alikhan Bokeikhanov, national interests, service to the nation.

Кіріспе

Өткен ғасырдың басында әлемге орын алып отырған саясаттың үлкен зардаптарын біздің де қоғам, яғни ата-әжелеріміз басынан өткізді. Соның ішінде кеңес үкіметі құрылған тұста жүргізілген саясатты айтуға болады. Халықтың ғасырлар бойы қалыптастырған игіліктері қасақана аяқ асты етілді. Адам

шығыны көп болғанын білеміз, осы адам шығынымен байланысты неше түрлі ауыр оқиғалар ұрпақтың есінде қалды. Бұнымен қоса кеңес үкіметі кезінде 1950 жылдардан кейін де ұлттың болашағына үлкен зардабын тигізген апаттар тоқтамаған. Қазақстан аумағында жасалынған ядролық сынақтарды айтуға болады. Соның ішінде орны толмайтын нәрсе бұл 1930-1950 жылдардағы сталиндік репрессия, осы репрессия кезіндегі саясаттың құрбанына айналған адамдар, халықтың қиын тағдыры, халықтың ұлт зиялыларынан айырылуы терең зерттеуді қажет етуде. Алаш зиялылары сияқты небір талант иелері саясаттың құрбанына айналды. Олардың ғылымда жаңалық ашып, адамзат болашағына үлкен пайда әкелетін талантты адамдар болғанын жазған еңбектерінен, идеяларынан көріп отырмыз. Алаштың тағдырын жан-жақты зерттеген сайын бұндай саясаттың не себептен орын алғандығын және қандай мақсатта жүргізілгенін түсіну қиын емес. Большевиктердің басты мақсаты ұлттың тұлғаларын әлсірету, ұлттың өзін діні мен ділінен ажырату арқылы әлсірету болған.

Қоғамның әлеуметтік танымы ұлт интеллектуалдарының қызметі арқылы қалыптасып отырады. Әлеуметтік таным осы ұлт интеллектуалдарының қызметі арқылы өзінің ақиқаттылығын дәлелдеп отырған уақытта, коммунистік идеологияны қоғамға орнықтыру мүмкін емес. Өйткені қоғам өзінің тәжірибесіне, интеллигенцияның біліміне сүйенеді. Мәселен Алаш зиялылары 1918 жылы «Қазақ» газетінде, «Большевиктер дәурені көпке бармас, бірақ большевиктің ылаңының кесірі тез арыла қоймас. Большевиктертер мемлекет ісінің басынан көшер, бірақ көшкенше талайды болдырып, былғап кетер» - деп жазған болатын [1. 421 б.]. Алаш зиялылары бұны (большевиктік саясаттың немен аяқталатынын) кеңес үкіметі құрылған уақыттың өзінде білген. Большевиктік биліктің түбі іштей әлсіреп құлайтынын білген. Бүгін осы Алаш зиялыларының қажырлы еңбегінің арқасында көптеген дүниелердің жойылмағанын көріп отырмыз. Олардың ұлт шаруашылығы, тарих, мәдениет, мемлекет, тіл, саясат, заң туралы жазған еңбектері бүгінгі тәуелсіздік тұсында тарихи дүниелерді түгендеуге, мемлекет болашағына қатысты ғылыми негізде зерттеулерді жүргізуге көмектесуде.

Қазіргі таңда Отандық ғылым алдында тұрған міндет кеңестік саясаттың жүргізілу тәртібін, тәсілдерін және зардаптарын жан-жақты зерттеу болып табылады. Соның ішінде Алаш зиялыларының ұлттық мүддеге қызмет етудегі тағылымын зерттеуді болашаққа үлкен пайда әкелетін іс деп айтсақ қателеспейміз.

Әдіснама. Тақырыпты зерттеу барысында әлеуметтік философия ғылымы шеңберінде қолданылатын герменевтикалық әдіс, жекеден жалпыға қарай өту әдісі, салыстырмалы талдау әдістері қолдалыды.

Негізгі ұғымдар. Ұлт, тұлға, ұлттық интеллигенция, алаш интеллигенциясы, даналық, ұлттық сана, мемлекет, тәуелсіздік, тұлға феномені.

Негізгі бөлім.

Тұлғаның мәдениетте алатын орнын салмақтап отыратын оның рухани мұралары, ұлттық мүдде тұрғысындағы әлеуметтік философиялық идеялары. Ұлттық интеллигенция бұл ұлттың мүддесіне жауапты, өздерінің тарих, ұрпақ алдындағы міндетін дұрыс атқара білген адамдар болғандықтан, олардың идеяларының өзі дүниетанымдық тәжірибеге толы келеді. Мұстафа Шоқай жазғандай, «Халықты ұлт деңгейіне көтеру, яғни жері, суы, қазынасы, тілі мен діні бір болған халық бұқарасын бірлестіріп, олардың санасын біртұтас саяси, әлеуметтік, ұлттық санаға жеткізуде ұлы тарихи міндеттің маңызды бір бөлігі зиялылардың үстіне жүктеледі» [2. 176 б.]. Кеңес үкіметі осы ұлт интеллектуалдарын тәжірибелері, идеялары үшін жойған. Себебі олардың айтқандары, жазған мақалалары қоғамға бірден қатты әсер етеді, яғни қоғамның өзіндік санасын сақтап, парасаттылықтың өрісін кеңейтіп отырады. Ұлттық интеллигенцияның басқалардан артықшылығы оларда философиялық білім күшті, діни сауаты да күшті. Сонымен қатар ерік қасиеттері жоғары келеді. Кез келген мәселеге зерде мен пайымның деңгейінде қарайды. Нағыз ұлттық интеллигенция өкілдері деп елдің мүддесіне қатысты мәселеде дұрыс шешім қабылдай алатын адамдарды айтуға болады. Осы себептен дінсіз, философиялық білімі жоқ қоғамды қалыптастыруды көздеген кеңес билігіндегілерге бұндай мәдениеті күшті адамдар «кеңес үкіметіне жат элемент» болып саналған. Алаш зиялылары бұндай саясаттың орын алатынын жақсы білген. Бірақ қиындыққа, үлкен кедергілерге қарамастан ел мүддесіне барынша аянбай қызмет еткен.

Алаш зиялылары интеллектуалдық ортадан шыққан адамдар. Олардың барлығының патша заманында ұлттың болмысы, ұлттық мінез үшін күрескен жыраулардың айтқандарын тыңдап өскені белгілі. Ұлт мәселесіне философиялық көзқараспен қараған. Ал философиялық көзқарастың басқа қарапайым көзқарастан ерекшелігі кез келген мәселеді оның ақиқаттылығына, әлеуметтік шындыққа терең көңіл бөлуде жатыр. Ең алдымен ұлттық интеллигенцияға жүктелетін міндет бұл философияны, тарихты, саясатты, заңды терең білу. Алаш зиялыларының барлығы да қоғамдық сана формаларын терең меңгерген адамдар. Соның негізінде олар қоғам мәселесін терең зерделеп, дұрыс шешім қабылдап отырған. Қоғамға сырттан қасақана жүргізіліп отырған саясаттың мақсатын халыққа түсіндірген.

Әлихан Бөкейханов жазғандай, «Ұлтына жұртына қызмет ету – білімнен емес, мінезден» [3. 119 б.]. Барлық кезде қоғамға мінезді адамдар қажет. Ең алдымен елдің болмысы дұрыс болуы керек. Мінез бұл адамның ерік қасиеттерінің негізгі өнімі, сыртқы көрінісі. Жеке адамның, қоғамның болсын оның дербес болмысының рухани мәні, мазмұны болып табылатын нәрсе осы ерік қасиеттері. Адамда мінез дұрыс болу үшін қоғамның мәдениеті, оның адамға әсері күшті болуы қажет. Кез келген адамның мінезіне әсер ететін орта, ортаның мәдениеті. Осыған орай Алаш зиялысы «Үлгісіз – рәсімсіз өскен, алдында көргені қаптама өсек, өтірік-жала» - деп жазған 1913 жылы «Қазақ» газетінде жазған мақаласында [3. 127 б.].

Ұрпақ дұрыс болу үшін қоғамда тарихтан келе жатқан үлгі болуы керек. Үлгі деп интеллектуалдық дүниелерді айтуға болады. Ең алдымен қоғамға үлгі

оның тарихы. Барлық өркениет жолындағы елдердің тарихы мен мәдениетіне қарайтын болсақ, осы өркениет жолына түсуде тарих философиясы мен философиялық антропология ғылымын қалыптастыруды қолға алғанын көруге болады. Тарих философиясын қалыптастырудағы мақсат тарихтың шындығын, тарихи оқиғалардың орын алу себептерін, ұлттың шынайы тарихын зерделеу болып табылады. Философиялық антропология адам болмысының табиғатын, құрылымын соның ішінде жеке адам мен ұлттың тұлғалануына қатысты тәжірибелерді зерттеу, анықтау үшін қажет. Алаш зиялылары да ұлттық мүдде мәселесіне елдің тарихы мен әлем елдерінің тарихындағы философиялық тәжірибелерді зерттеу арқылы келген.

Әлихан Бөкейханов айтқандай (мінезді жеке адамның, ұлттың ерік қасиеттерінің жиынтығы дейтін себебіміз) адамның өмірде дұрыс таңдау жасауы, дұрыс шешім қабылдауы бірінші кезекте оның ерік қасиеттеріне байланысты. Ерік қасиеттері болмаса еркіндікті сақтау қиын. Сондықтанда Алаш зиялыларының осы мінез ұғымына көңіл бөлуінің негізінде еркіндік мәселесі тұр. Әлихан Бөкейханов ұлттың еркіндігі, ерік қасиеттері күшті болмай елдің тәуелсіздігін қайта қалпына келтіру қиын екенін айтқан.

Осы ұлт еркіндігінің негізінде жеке адамның еркіндігі тұр. Адамның еркіндігі оның ерік қасиеттерімен қалыптасады. Ерік қасиеттерінің негізінде өзіндік сана, халықтың көркем мінезге, кемелділікке тәрбиелеу принциптері, тарихи сананы және өзіндік сананың ұлттық санаға айналу ерекшеліктері, бұған тікелей әсер ететін ұлттың мәдениетінің қызметі жатыр. Әлихан Бөкейханов еркіндік мәселесіне философиялық тұрғыда көңіл бөлген. 1917 жылы «Қазақ» газетінде жазған «Алаштың талапты азаматына» атты мақаласында осы тарихтағы еркіндік идеясын талдағанын көруге болады: «Бостандық, теңдік, туысқандық 18-нші ғасырдан бері жарыққа шыққан таза пікір. Мұны майданға салған Франция жұртының саяси ерері осы үш түрдің бәрі біздің шарияттан, інжілден, будда оқуынан, Лев Николаевич Толстой философиясынан табылады, көзі ашық талапты ер іздесе.

Бұл үш ұраннан бөлек адам баласының бақыт, махаббатына жол жоқ. Бұл жолдан шыға жайылған хайуандыққа қайтқан болады.

Бірін бірі жеген, бірін-бірі алдаған, бірін-бірі аңдыған, бірінен бірі кек алған хайуан тұрмысы салты. Қағушы, соғушы, күзетші хайуандық жолда адасқан адам баласына ғана керек» [3. 127 б.]. Шыныменде тарихқа қарайтын болсақ қаншама философтар осы еркіндік мәселесін жан-жақты талдап дұрыс жолды көрсеткенімен әлі күнге дейін осы бостандыққа қатысты мәселе орын алып отыр. Бұның себебі гуманистік құндылықтар негізге алынбайды. Қай елдің болмасын мемлекет, билік, саясат дүниетанымдық негіздегі философиялық тәжірибелерге көңіл бөлмей келеді. Осы бостандық, еркіндік мәселесі ең алдымен қоғамдағы адамның ерік қасиеттеріне келіп тірелетіндігі ескерілмейді. Ерік қасиеттері күшті адамдарды мемлекет қолдап халық ішінен шығаруы керек. Тарихтағы қазақ қоғамында осындай дәстүр болған. Не себептен халықтың ішінде, медреселерде батырлар жыры оқытылды? Тарихи тұлғалардың тағылымы насихатталған. Бұның да арғы жағында осы еркіндік идеясына қатысты ұлттың

тәжірибесі жатыр. Осы жерде, яғни Әлихан Бөкейхановтың еркіндік идеясына қатысты ойларын зерделеуде неміс философы Имануил Канттың осы «еркіндік» ұғымына қатысты тұжырымы есімізге түседі. Философ Кант «Еркіндік бұл ерік қасиеттерінің автономдығы» деген. Осы тұжырым бүгін Алаш зиялыларының да ұлт еркіндігі, елдің тәуелсіздігіне қатысты идеяларының, қызметтерінің мәнін терең ұғынуға көмектесуде.

«Жақсы көркем жырда – деп жазады Әлихан Бөкейханов, - сол уақыттағы қазақтың болмыс-салты көрініп тұруға лайық. Тарихтың сарын жолы екіге бөлінеді: бір бөлек тарихтың пайдаланғаны соғыс істері. Біздің қазақ білетін тарих осы. Шәкәрім шежіресінің де малданғаны осы жол. Тарихтың екінші түрлісінің (мұны орыс тілінде история культуры дейді) пайдаланғаны – жұрттың болмыс салты, рухани мәдениетінің дәрежесі. Бұлардың бәрі сол жұрттың сол замандағы тіккен үйінен, киген киімінен, ұстаған аспаптарынан, сөздерінен білінеді. Анық тарих – осы екіншісі. Бұған жем нәрселер (материал) жақсы, шын ақындар шығарған, бұзылмаған жырларда болады» [3. 302 б.]. Әлихан Бөкейхановтың бұл идеясы бүгінгі біздің уақытымызда да өзекті. Тарих, дін, діл, мәдениет, тіл, дәстүр соның ішінде ұлттың дүниетанымдық тәжірибелері бұлар бір-бірімен байланысты. Батырлардың басқа да ұлт тұлғаларының қалыптасуы алдыменен тарихтың философиясы, ұлттың мәдени игіліктері арқылы жүзеге асады. Сондықтанда тарихты ғылыми негізде зерттеуде ең алдымен оның негізін құрайтын ұлттың мәдениетіне, мәдениеттің тарихына да көңіл бөлу қажет. Алаш зиялылары сол уақыттағы басқа елдерде қалыптасып жатқан өмір, мәдениет, тарих, құқық философиясын терең білген. Олар осы әлемдік мәдениетте қалыптасып жатқан жаңа ғылымның бағыттарын пайдаланып, өз қоғамындағы (сол кездегі қазақ қоғамында) ұлттың ғасырлар бойғы қалыптастырған мәдени игіліктерін зерттеген.

Ұлттық болмыстың тұлғалануы, жеке адамның кісілігі бұның барлығы ең алдымен ерік қасиеттері арқылы жүзеге асып отырады. Ұрпақтың ерік қасиеттері жоғалмауы үшін тарихтың философиясы дұрыс зерттеулі керек. Тарихи оқиғалар жүйелі түрде зерттеліп тегіс қоғамға жетуі тиіс. Соның негізінде елдің өткені мен болашағын жан-жақты зерделең, дұрыс пайымдауға көмектесетін тәжірибелер сақталады. Бұндай тәжірибе кез келген мәдени дүниелердің бойында бар. Соның ішінде сананың дұрыс қалыптасуына, жеке адам мен ұлттың болмысын біріктіретін дүние батырлар жыры екенін Алаш зиялылары дәлелдеп кеткен. Тағы да қайталап айтар болсақ, адамның өмірде дұрыс таңдау жасауы, дұрыс шешім қабылдауы алдыменен оның ерік қасиеттеріне тәуелді. Кеңес үкіметі 1925-1930 жылдары қазақ қоғамының барлық саласын қамтитын саясатты жүргізуінде, негізгі көзделген нәрсенің бірі осы ерікті әлсірету болғанын осы жерде тағы айтқымыз келеді.

Кеңес үкіметіне еркі күшті қоғам, ерік қасиеттері жоғары адамдар қажет болған жоқ. Керісінше жаңа кеңес қоғамын құрумен қатар кеңес адамының болмысын қалыптастыру көзделді. Сол мақсатта қоғамды тарихтан, мәдениетінен, дінінен ажыратып жіберуге күш салынды. Тарихқа қарайтын болсақ қазақ қоғамында барлығы басқаша болған. Тарихи өмірдің талабы

бойынша қазақ қоғамында кез келген адамның қызметі елдің пайдасына жарап отыруы тиіс. Ол үшін адамның еркі, білім, ақылы, Құдайға деген және өзіне деген сенімі күшті болуы керек. Тарихтағы қазқатың рухани өмірінде ата-ана бала тәрбиесінде ең әуелі осыған көңіл бөлуі тиіс. Еркі жоқ адам бұл шындықпен жалғанды ажырата алмайтын деңгейге ие деп танылған. Бала өмірге, соның ішінде елдің өміріне икемді болып, шынығып өсуі тиіс. Кеңес үкіметі осы ғасырлар бойғы қалыптасқан тәжірибеден қоғамды бөлу үшін арнайы саясат жүргізген, соның ішінде ұлт интеллектуалдарымен қоса ұлттың мәдени игіліктеріне де қысым көрсеткен.

Бұндай саясаттың күштеп орын алатынын Әлихан Бөкейханов күні бұрын білген. 1918 жылы жазған мақаласында ол халыққа арнайы үндеу жасаған: «Біздің қазақ жері әзір бұл Россия ылаңынан аман. Алаштың баласы аман қалар ма, жоқ па? Болжап болмайды. Қорқамын жалпы жұрттың қараңғылығынан, басшы болам деп, тонын айналдырып киіп, жұрт тілегін өзінің соқыр тиынына айырбастағаннан.

Аға-іні, Алаштың азаматы, бірік, бүгінгі үй ара уақ ісі таста, мына қараңғы қара бұлт Россия ылаңынан Алаш басын қорғайтын жолға шық.

Россия мемлекеті енді жақын арада үйірге қосылмайды. Бірліктен айрылсақ, мына орысша қаңғып кетеміз. Көш бастаған ақсақал аға, зиялы, іні, жергілікті жұрт қызметін таза атқар! Жалпы жұртқа мұрындық бол! [3. 271 б б.]. Әлемде, көрші мемлекетте немесе сол елдің өзінде болсын саяси ахуал күрделенген тұста елді одан аман алып шығатын халықтың бірлігі, парасатылығы. Алаш зиялылары, олардың арғы жағында тұрған сол кездегі байлар, діни тұлғаларымыз осы қиын кезде елдің бірлігінің сақталуына ықпал еткен. Қазақта бірлік болған жоқ деп айту қате. Бірлік күшті болған, осы бірлікті жою үшін 1925 жылдан бастап арнайы саясат жүргізіле бастаған. Ең бірінші діни тұлғаларды, содан кейін байлар басқа да елге сөзі жүретін адамдардың қоғамдағы құқы шектелген. Себебі бұлар бар жерде күрескер адамдар сарқылмайды, ұлттың өзіндік санасы қайта қалпына келе береді. Ал ұлт тұлғаларының еркіндігін шектеу арқылы ұлттың ерік қасиеттерін түбегейі жою саясаты большевиктердің ұлтқа қарсы жүргізген саясатының негізгі тәсілі болғаны жасырын емес.

Әлихан Бөкейхановтың ұлттық мүдде тұрғысындағы көзқарастары ең алдымен, қоғам өзінің ұлттық мүддесін сақтап қалу үшін оның адамы, өзінің күштілігін жоймауы тиіс деген ой шығады. Қоғамға парасатты, көркем мінезге ие интеллектуал адамдардың ауадай қажет екенін бүгін де көріп отырмыз. Ең алдымен ар мен ұят, ар мен намыс қатар сақталып, қатар жүруі тиіс. Ал қоғамнан, адамдардан ұят кетсе әлеуметтік ортада тоқырау басталады. Адамзат әлемі де сондай. Бұған қатысты жазған Әлихан Бөкейхановтың мақалалары бар. 1914 жылы «Қазақ» газетінің №54 санында жазған мақала «Ұят-ай» деп аталады. Осы мақалада көп нәрсе айтылған. Әлемде орын алып отырған адамның мәдениетіне қарама-қайшы келетін істерді мысал етіп көрсеткен: «Дарвин, Уэлс, Спенсерлерден бері ғылым жолы адамзат барша «туатын, өлетін» затпен бір тұқымдас дейді. Адамзат екі аяқты, сөйлейтін сөзді, ұятты болып өзге қалған хайуаннан айрылады. Осы XX ғасыр басында үкімет мұжыққа дүре салуды жол

қылып шығармақ болғанда, адам баласынан озған, күн жоғалмаса аты жоғалмайтын Лев Николаевич Толстой «Русские ведомости» газетасына хат жазып жария қылды. Сол Толстой жазған хаттың аты «Ұят» еді. Осы хат атын өзге сөзге аударсақ, мағынасы мынау: Біз адам емеспе едік? Ұят біздің белгіміз емеспе еді? Осы жалғыз белгіден айрылып, ана төрт аяғына сиынған аталарымыздың ауылына қайтқанымыз ба?

XIX ғасырдың аяғында бірнеше адамдарды үкімет асып өлтірмек болғанда, орыс философы Владимир Соловьев жұрт жиып сөйледі. Адам баласын асып өлтіру христиан жолынан тысқары деп. Осыны жария қылып айттың деп, үкімет В. Соловьевты Петербургтен айдады. В. Соловьев қылған ісі, ғұмырындағы мінезі, Л.Н. Толстой мен Г.Н. Потанинде бар. Осы Соловьев философия жолында Дарвин, Спенсерге қарсы еді, бұларға айтатын дәлелі «хайуанда ұят жоқ, адам ұятты» деп. Франция жазушысы Золя «адам хайуан» деп роман жазды. Адам баласының сөлекет ісін хайуандықпен қылдыны мысал қылып. Міне көзіміз көрді Балқан соғысын. Мұнда болған істерді хайуандыққа қайтармай ұғынып білу қиын емеспе? Толстой, Потанин, Соловьев бізді қанша жоғары тартса да, біз тырысып... шыға қашқан түйедей, төрт аяқтының ауылына қашып жатырмыз – ау деймін.

Орысқа газета, журнал шығарып жол ашқан А.Н. Радищев (1749-1802) абақтыға жабылып, он жыл Сібірге айдалған. Осы Радищев замандасы, тағы орысқа газета, журнал шығарып Европа жолын ашқан Н.И. Новиков Шлиссельбург деген зор, қиын абақтыда 15 жыл отырған.

Бауырым Ахмет, Мирякуб!! Сен екуіңнің абақтың Радищев пен Новиков абақтысы.

Орыс жазушы М.И. Салтыковтың «Түзулік пен шошқа» атты мақаласы бар. «Түзулік! Сен күн бар дейсің, распа, мен көрмеген күнді сен қайдан көрдің?» деп, шошқа Түзулікті балтырдан алған. Сонда Түзулік айтқан: «Шошқа, сен құдай жаратқанда жоғары қаратпай жаратқан, сен күнді осы себептен көрмейсің», - депті. Сен екеуің істі күнді көретін жұртқа атқарып тұсыңдар ғой, балтырды басқаға беріңдер!» [3. 169 б.]. Әлихан Бөкейхановтың бұл айтқандарында тарихи шындық, терең мағына бар. Надандық, қараңғылық адамның өзі жасайтын, өзі себепкер болатын істері. Шыныменде осы айтылған ойларға тарихи шындықтың негізінде қарайтын болсақ, большевиктік идеологияның біздің елдің немесе басқа да елдердің болсын ең алдымен оның тарихтан келе жатқан тәжірибелерімен қатар мәдени даму күшін тежеп, бағытты керісінше басқа кері бағытқа қарай бұрғанын түсінесің. Бұндай қасақана жасалатын істі Әлихан Бөкейханов ұятты іс деп атаған. Жақсылық, білім, қабілет, игілік бұлар қоғамға абыройлы іспен келетін нәрселер.

Мәдени даму түбі қайта айналып өзінің жолын табады. Бірақ жолды табамын дегенше қоғамға, болашаққа пайдалы нәрселерден, пайдалы істерді атқаратын адамдардан ел қол үзуі мүмкін. Әлихан Бөкейханов бұған қарамай елге қызмет етуді тоқтатпау керектігін айтқан. Алаш зиялыларының тарих алдында жасаған тұжырымы бойынша ел қанша қиындыққа ұшырап, оның зиялылары қоғамынан шеттетілсе де ұяттан қол үзбеуі керек. Қоғамның

мәдениеті жоғалған жерде адамдардан ұят кете бастайды, ал ұят жоқ жерде арсыздық басым, адамның рухы да әлсіреп, жоғалары анық.

Алаш зиялыларының тарих бетінде қалған сөздері терең философиялық мағынаға толы. Олар көбінесе тарихи мысалдармен, ойшылдардың кісілікке қатысты айтқан сөздерін негізге алып жазған. Қазақтың мақал-мәтелдеріндегі шындыққа да сүйенген. Олардың жазған еңбектерінен көбінесе тақырыпқа немесе оқиғаға қатысты терең философиялық ойларды, сөзді кездестіреміз: «Тезек тере барсаң да қап керек: жұртқа пайда қылатын жиылыс болса, қазақ баласы бас қосуы оңай емес. Құр қазаққа ел сайламай, жұртқа қызмет қылмай, өз өзінен басшы болып жүрген кісілер бір қалада бас қосса, бұл бір қысыр жиылыс, өзі оп-оңай...

Қазақ баласы бас қосқан жиналысқа әкеліп ортаға салатын, жиналыста сынға түсетін сөз ел арасында сөйленіп, жазылып, сынға салынып, ие болып пісуі керек ғой. Біздің ел мынаны мақұлдап тұр деп ел сайлап жіберген депутаты қазақ бас қосқан жиылыста дауласады. Бұл жиналысқа баратын сөз не сөз екені әр жерде жұрт өзі біледі ғой...

Қазақ жұрт болатын болса өз ішіндегі екі қазақ жер дауын құрту керек қой!..

Жұрт ғаділ болмай, жұрт ісі ілгері баспайды. Өзін-өзі қасқырша шауып отырған жұртта оқу, шеберлік болмайды...» [3. 110 б.]. Қоғамды, жалпы рухани өмірді реттеп отыратын интеллектуалдық, рухани деңгей екенін айттық. Соның ішінде большевиктер басқарған қоғамда өмір сүрген адамға жігерлі болмаса, одан аман шығуыдың қиын болғаны белгілі. Себебі барлық әділетсіздіктің түрлері осы кеңес қоғамында орын алған, бұны билік (большевиктер билігі) қасақана күшейткен. Осыған байланысты Әлихан Бөкейхановтың 1913-1918 жылдардың өзінде «Қазақ» газетінде, басқа да басылымдарда жазған мақалаларда адам мен қоғам болмысына қатысты мәселелерді жиі көтергенін көруге болады. Ол интеллигенцияның жауапкершілігі көп нәрсенің алдын алып, елдің тағдырын шешетінін айтқан. «Жалпақ жұрттың көкірегінде жақсылық болмаса, жұрт жұрт болып тіршілік қылып жүрмек емес. Жұрт пайдасына таза жолмен тура бастайтын ер табылса, қазақ халқы соның соңынан ерер еді» - деп жазады Әлихан Бөкейханов 1913 жылы жазған мақалсында [3. 120 б б.]. Әр адамның қоғамына, елдің болашағына деген сенімі, ниеті түзу әрі дұрыс болуы шарт. Сондағана елдің мүддесіне бағытталған іс ілгерілейді. Бұл да жігерге, ақыл мен қайратқа тікелей байланысты. Ең алдымен қоғамды бастайтын адамдарда бірлік, жанашырлық күшті болуы керек. Сонда қана халықтың да сенімі, бірлігі күшті болады. Осы жерде Әлихан Бөкейхановтың әділеттілік, бірлік категорияларын әлеуметтік өмірдің мысалында философиялық негізде қоғамға түсіндіргенін көруге болады. Бұндағы мақсат қоғамға ой салу болса керек.

Алаш зиялысы жазғандай, «Алымды момын кедейге аударып бай болатын мырзалар көзі соқыр емес, көңілі соқырына салып жүр ғой. Жұрттың момынын тонап алып болған байлықта қанша береке бар екен. Момындарды ғұмыр бойы жем қылып, пәленшекең қандай мықты деген «жақсы» қазақтың балаларын әкесі өлген күні қасындағы көршілері талап алып отырған жоқпа? Аз адам атқа міндім деп қасқыр болып жұртқа шапса, бұл жұртта береке болар ма?...

Әділдік жоқ жұртта, береке бірлік болмайды. Байлықты өнермен, шаруамен, қызметпен іздемей, жұртты тонап, момынды жылатып іздеген мырзалар, қысты күні үңгірде жатып өз аяғын сорған аю мысалында ғой, қанша қомағайланса да сорғаны өз аяғы» [3. 121 б.]. Әділеттілік барлық кезде өзекті, қоғамда өзінің мәнін жоғалтпайтын категорияның бірі. Ерте заманнан бері осы әділеттілік үшін күрестің орын алып келе жатқанын білеміз. Алаш зиялыларының өздері де осы жолда өмір сүрді. Сондықтанда Әлихан Бөкейханов әділеттілік ұғымын өзіндік сана тұғырына айналуды тиіс құндылық деп тұжырымдаған. Яғни әр адам осы әділеттіліктің сақталуына, орын алуына себепкер болуға ұмтылуы тиіс. Ол үшін жаңа айтқан адамдарда, қоғамда ұят, ар мен намыс болуы шарт.

Қоғамда әділеттілік дұрыс шешілмей қалған мәселе шешімін табады деп айту қиын. Философияның, барлық тарихи кезеңдерде интеллектуалдар дәстүрінің қалыптасу негізінде де осы әділеттілік мәселесін шешуге деген білімі, ар-ұяты күшті адамдардың ұмтылысы жатыр.

Ұлттық мүдде бұл елдің, ұрпақтық ғасырлар бойы қорғап келе жатқан, дамытып, өрісін кеңейтіп отырған мұрасы. Оның ішінде жер, тіл, дін, мәдениет, шаруашылық, өнер, яғни ұлтқа қажет құндылықтардың барлығы бар. Сондықтанда ұлттық мүдде дегеніміз бұл ұлттың өміріне қажет, оны тарихтың және мәдениеттің субъектісі ретінде сақтап отыратын құндылықтардың жиынтығы. Бұны қорғау үшін ең алдымен философиялық деңгейдегі тәжірибе қажет. Ұлттық мүддені қорғау жолында елдің өзінің стратегиялық ұстанымы, философиясы болады. Ал қазақ ұлтының философиясы осы батырлардың, басқа да тарихи тұлғалардың қалыптасу ерекшеліктерінде жатыр. Алаш зиялыларының ұлттық мүдде мәселесін философия, ғылыми негізде зерделеуде оның барлық қырларын қамтамасыз етуге күш салғанын байқаймыз. Мәселен Әлихан Бөкейхановтың өзі жер, тіл, мәдениет, шаруашылық, әдебиет пен ғылымға қатысты іргелі зерттеулерді негіздейтін идеяларға толы мақалалар жазған. Жер мәселесінде жергілікті халықтың ұстанымы, құндылықтарды бағалау принципі басқалардан кем болмауы қажет, керісінше жоғары болуы керектігін айтқан. Сонда қана қазақ сырттан қоныс аударған адамдарды біріктіріп өзінің елін, мәдениетін сақтай алады. Оның, «Жер, жер дегенде мұжықта, қазақта ішкен асын жерге қояды. Жер туралы көрген зорлық көп. Жер десе дірілдемей болмайды. Сонда да жер мәселесі негізгі өмір мәселесінің ең зоры. Жер ісін ала қашты тартып алды, тиіп кетті қылмай, ақылмен, сабырмен атқарған оң» деп жазғандары қазір де өзекті.

Патша билігі тұсында осы жерге қатысты арнайы саясат жүргені белгілі. Мақсат сырттан адамдарды қоныстандыру арқылы қоғамды түбегейлі өзгерту, өзіне бағынышты ету болған. Қазақтың ғасырлар бойғы болмысын қарайтын болсақ, оның түп тамырының бірі ұлттың шаруашылық жүргізудегі тәжірибелерімен тығыз байланысты. Шаруашылықты жүргізуде үлкен тәртіп болған. Осы тарихи жолмен келе жатқан шаруашылықтың өрісін тарылту мақсатында бекіністер салынғаны белгілі. Бекіністерден кейін «қала саламыз, отырықшы қыламыз» деген желеумен халықты отырықшылыққа үгіттеген. Басқа да ережелерді айтпағанда халықты отырықшы қылып, сырттан қоныс

аударушыларды көбейту саясатының негізінде үлкен саясаттың көзделіп отырғанын халық білуі тиіс. Осы бағытта патшаның жүргізіп отырған саясатына қарсы сол кездегі байлар, діни тұлғалар және Алаш зиялыларының сауатты түрде әрекет еткенін деректерден де байқауға болады.

Алаш зиялыларының ұғымында жер бұл ұлттың өмір сүруін қамтамасыз ететін негізгі қазына. Ұлттың қазынасы, сондықтанда бұдан қол үзбеу қажет. Ел өзінің болмысын, тәжірибелерін өзгеру, бұдан қол үзу арқылы негізгі мұралардан қол үзуі мүмкін. Себебі ұлт жерден айрылса еркіндік, тәуелсіздік келмеске кетеді.

Алаш зиялылары барлық кезде ұрпақ жерден қол үзбеу керектігін, ол үшін әр адам еңбекқор, жанашыр білімді болуы қажет екенін айтқан. «Бұрын адам аз, жер көп болған, мұны біздің қазақ өз көзімен көріп отыр. Жердің көп-азына қарамай, жердің һауасына қарай адам баласы мал баққан ия егін салған. Жер көп болса мал бақса, бұл шаруаны қылған жұрт малмен бірге көшіп жүрген. Жер аз болса, жердің һауасы егінге қолайсыз болса, мал шаруасын ұстап отырып, малды көшіріп қойып, жұрт өзі отырықшы болған. Бұған мысал Европада Швейцария жұрты жері Түркістан, Алтай, алатаудай ғұмырында қар кетпейтін биік тау, малға жақсы, егінге жаман, адамы отырықшы болып қалада отыр, шаруасы мал бағу. Жер аз болған соң малдың басын азайтып, сүйегін асыл қылып, мал бағып тіршілік қылып отыр. Қадағын 80 тиын, бір сом 20 тиын біздің орыстың қаласында сатылатын ірімшік осы Швейцария шығарған болады. Австралия жері біздің қазақ жері сияқты шөл, топырағы жасық болған соң Англия жұрты қой бағып, мал шаруасын қылып отыр. Австралия қойының еті төрт ай мұхитта кемемен жүріп келіп, Петербург базарында сатылады. Малы көшіп жүр, адамы қала болып отыр. Самарқанд тұрған Заравшан өзенінің екі жағы биік тау, өзенде отырған ел суға құлаған соң малды тау белдеуіне жайлауға бағады, қар түсе қайта малмен бауырға түседі, мұнда да жеріне, жердің һауасына қарай шаруа: сайда егін, тауда мал бағу.

Отырықшы деген сөз мал бағатын шаруаны түгел жаппайды. «Қала болып отырып мал шаруасын атқаруға болады. Отырықшы мен мал шаруасын бір қылып қосақтап отырған үкімет, осылай етсе өзіне пайда шығатын болған соң. Қазақ жері мал кіндігі, мұнда бұрын қандай жұрт жүрсе мал баққан...» [3. 145 б.]. Алаш зиялыларының ұлттық мүдде тұрғысында, соның ішінде жер, тіл, дін мәселесіне қатысты жазған мақалалары барлық кезде де қазақ қоғамына үлкен тәжірибе болатыны анық.

Әлихан Бөкейхановтың өзі өмір сүріп отырған уақыттың, қоғамның қиындығына қармастан ұлттық мүддеге қатысты жазған еңбектері көп. Оның әр қайсысы қазақ қоғамының алдында тұрған проблемаларды зерделеуге бағытталған. Әсіресе қазақ ұлтының шаруашылық мәдениеті, мал шаруашылығына қатысты жазған еңбектері елдің эконоикасын жетілдіруге қатысты идеяларға көп. Оның қазақ даласындағы мал шаруашылығы, төрт түлік малдың етінен, сүтінен, жүнінен және терісінен алынатын өнім түрлеріне қатысты жазған еңбегі, ұлт зиялысының қазақ даласындағы байлардың шаруашылығы жөнінде жазғандары кеңес үкіметінің күні бұрын ұлтқа қарсы

саясатты жүргізуде ең алдымен діни адамдарды, байлардың және ұлттың шаруашылығын түбегейді жоюдан бастайтынын күні бұрын сезгендей көрінеді. 1913 жылы «Қазақ» газетінің №8 санында жазған «ҚАЗАҚ» деген тақырыпта мақала жазған. Бұның өзі 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезінде ұлттың қанша пайызының құрбан болғанын шамамен болса да анықтауға көмектесіп отыр. Алаш зиялысы осы мақалада ұлттың өсіміне қатысты ғылыми негізде талдау жасаған: «1898-ші жылы есепте қазақ затына қазақ тілі мен сөйлейтін адамның саны 4 миллион 84 мың.

Бір жылғы адам баласының таза өсімі мыңға 15 адам. Он жыл аралатып екі есеп алғанда Көкшетау уезінің қазағы мыңға бір жылда 25 адам қосылып өскен. Бұған қарағанда қазақ баласының өсімі өзге халықтардан артық болмаса кем емес, қазақ жұрты мыңға 15-тен өсіп, -нші жылы орыс қол астындағы қазақ 4 миллион 84 мың деп есеп қылынса, 1913-нші жылда 5 миллион 64 мың болады..Бұл қазақ һәм қырғыз Шыңғыс хан заманынан бері, 7 жүз жыл шамасында, жоғарыда аталған 9 облыс жерінде жүріп тұрды..» [3. 95 б.]. Осы есеппен қарайтын болсақ, 1913 жылы 5 миллионнан астам халықтың жиырма жылдан кейін кемі 7-8 миллионның шамасында болғаны анық.

Әлихан Бөкейханов қай жағынан да терең адам болғанын айттық. Әл-Фараби жазғандай осы Әлихан Бөкейханов сияқты тұлғалардың дүниетанымы, рухани мұраларына тән азаматтық философия екі түрге бөлінеді. «Оның біреуі арқылы - деген ойшыл, - жақсы әрекеттерді тудыратын және осы әрекеттердің себептерін [анықтау] қабілетін тудыратын жақсы әрекеттер мен мінез құлықтарды танимыз. Осының арқасында тамаша нәрселер өзіміздің қасиетімізге айналады. Бұл [түр] этикалық өнер деп аталады.

Екінші [түрі] қағидаларды, қағидалар дегенде, қалалар тұрғындары сол арқылы тамаша көркемдікке және сол көркемдікке ие болу, оны сақтай білу қабілетіне жететін қағидаларды біліп алуды қамтиды. Бұл түр саяси философия деп аталады» [4. 232]. Алаш зиялылары этика, саяси философияны да терең білген, білімін толық меңгерген адамдар. Олардың ел мәдениетінде алатын орны осы Әл-Фараби, Қожа Ахмет Иасауи, Жүсіп Баласағұн мұраларында зерделенген, сол кездегі түркі қоғамында негізі қаланып, кейін қазақ қоғамындағы интеллектуалдар дәстүрінің негізіне айналған даналықты қайта жалғауында жатыр. Алаш зиялыларының бұл ұстанымы ең алдымен тарих пен ұрпақты, интеллигенция мен халықты біріктіретін нәрсе деп айта аламыз.

Қорытынды.

Әлихан Бөкейхановтың ұлттық мүдде тұрғысындағы әлеуметтік философиялық идеяларын бір мақала көлемінде толығымен талдап шығу мүмкін емес. Оның бүгінгі бізге жетіп отырған мұраларының өзі жан-жақты, өте дарынды адам болғандығын көрсетеді. Ұлттық мүдде мәселесін көтеруде және оған қызмет етуде Алаш зиялылары осылайша өте сауатты, өнімді жұмыстар атқарып кеткен. Олар қазақ қоғамының болашағына қызмет ететін, барлық кезде қоғамға қажет үлгіні қалдырды. Тарих, мәдениет, ұлттың дүниетанымы, өнер түрлері қалай зерттеулі қажет және елдің ғылымы, білім беру жүйесі қандай

бағытта дамуы керек? Мемлекет өзінің экономикалық негіздегі реформаларын жүргізуде неге көңіл бөлгені дұрыс? Мемлекет өмірінде заң мен саясат қандай болуы тиіс және тағы да басқа осы сынды үнемі қоғам алдында тұратын әлеуметтік философиялық проблемаларды Алаш зиялысының көтеруі бүгінгі тәуелсіздік тұсында да қажет..

Сұлтанмахмұт Торайғыров жазғандай Әлихан Бөкейхановтың ұлттың тарихи жадысында қалған бейнесі, оның қанша қиындықты көріп, бейнет шексе де елге, ұрпаққа деген жанашырлығы, адалдығын жоймаған намысшыл, өршіл мінезімен ерекшеленеді. Алаш ақынының,

Ешкімнің Әлиханға бар ма сөзі,
Демейі қандай қазақ оны оң көзі.
Семей тұрсын, жеті облыс бар қазақтан,
Талассыз жеке дара тұр ғой өзі.

Елі үшін құрбандыққа жанын берген,
Бит, бүрге, қандалаға қанын берген.
Ұрыдай сасық ауа, темірлі үйде,
Зарығып алаш үшін бейнет көрген.

Түймеге жарқылдаған алданбаған,
Басқадай бір бас үшін жалданбаған.
Көркейер қайткенде алаш деген ойдан,
Басқа ойды өмірінде малданбаған – деп жазып кеткендері тарихи шындық [5. 148 б.].

Әлихан Бөкейхановтың ұлттық мүдде тұрғысында көтерген мәселелері, жазған шығармалары барлық кезде де ұлттың мүддесін қана емес, оның өмір сүру құқын да қорғап отыратын дүние деп білеміз.

Пайдаланған деректер мен әдебиет:

1. «Қазақ» газеті. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998. – 560 б.
2. Шоқай М. Таңдамалы. - Алматы: Қайнар. – Т. 1. – 1998. 512 бет.
3. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Өнер, 1994. -383 бет.
4. Торайғыров С. Екі томдық шығармалар жинағы. 1-т. – Алматы: Ғылым, 1993. 280 б.
5. Әбу Насыр әл-Фараби. Қайырымды қала. – Алматы, RS; Халықаралық Абай клубы, 2015. – 284 б.

References

1. «Қазақ» gazeti. – Almaty: «Қазақ enciklopediyasy» Bas redakciyası, 1998. – 560 b.
2. SШоқaj M. Таңdamaly. - Almaty: Qajnar. – T. 1. – 1998. 512 bet.
3. Bөkejhanov Ә. SHығarmalar. – Almaty: Өner, 1994. -383 bet.

4. Torajfyrov S. Eki tomдық shyғarmalar zhinaғы. 1-t. – Almaty: Fylym, 1993. 280 b.
5. Əbu Nasyr əl-Farabi. Qajyrymdy qala. – Almaty, RS; Halyqaralyq Abaj kluby, 2015. – 284 b.